

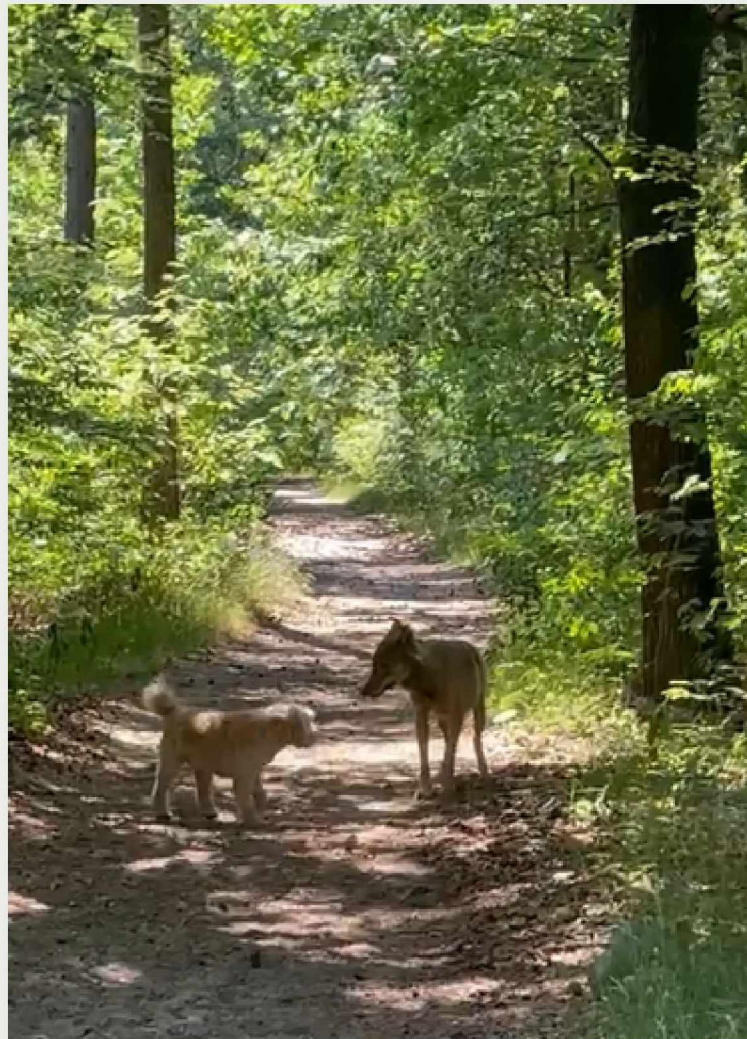
Plan van aanpak negatief conditioneren wolf GW3237m op de Utrechtse Heuvelrug

5.1.2.e

5.1.2.e

&

5.1.2.e

2024.20

Rapport van de Zoogdierverseniging
In opdracht van Provincie Utrecht

Plan van aanpak negatief conditioneren wolf GW3237m op de Utrechtse Heuvelrug

Auteur(s): 5.1.2.e 5.1.2.e & 5.1.2.e

Kwaliteitscontrole: 5.1.2.e 5.1.2.e

Omslagfoto: Wolvenmeldpunt

Datum: 10 juli 2024

Projectnummer: 2024.005

Productie: **Zoogdierstichting**, onderdeel van de Zoogdierverseniging.
Toernooiveld 1
6525 ED Nijmegen

Postbus 6531
6503 GA Nijmegen
024 7410500
secretariaat@zoogdierverseniging.nl
www.zoogdierverseniging.nl

Opdrachtgever: Provincie Utrecht

Dit rapport kan geciteerd worden als:

5.1.2.e 5.1.2.e en 5.1.2.e 2024. Plan van aanpak voor het negatief conditioneren van wolf GW3237m op de Utrechtse Heuvelrug. Rapport 2024.20. Zoogdierverseniging, Nijmegen.

De Zoogdierverseniging is niet aansprakelijk voor gevolgschade, alsmede voor schade welke voortvloeit uit toepassingen van de resultaten van werkzaamheden of andere gegevens verkregen van de Zoogdierverseniging; opdrachtgever vrijwaart de Zoogdierverseniging voor aanspraken van derden in verband met deze toepassing.

Niets uit dit rapport mag worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever hierboven aangegeven en de Zoogdierverseniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

Inhoudsopgave

1	Inleiding en duiding situatie	4
1.1	Aanleiding	4
1.2	Overzicht meldingen probleemsituaties	5
1.3	Duiding van de situatie	7
1.4	Wolf individu GW3237m	8
1.5	Interpretatie van de IPO-interventierichtlijnen	10
1.6	Lessen uit eerdere projecten	13
2	Advies tot vervolgstappen	16
2.1	Verminderen aanlokkende werking van loslopende honden	16
2.2	Analysen en monitoren situatie	17
2.3	Negatieve conditionering	17
2.3.1	Het vangen met een pootklem en verdoven	18
2.3.2	Negatief conditioneren door schieten met een niet-lethaal projectiel	20
2.4	Zenderen	21
2.5	Samenvatting van het advies	22
3	Werkwijze voor de uitvoering	23
3.1.1	Team	23
3.1.2	Uitvoering	24
4	Literatuurlijst	28
5	Bijlagen	30

1 Inleiding en duiding situatie

1.1 Aanleiding

Sinds 10 mei 2023 zijn er meldingen van een specifieke wolf op de Utrechtse Heuvelrug, die mensen en honden tot dichtbij benadert. Dat is onnatuurlijk en ongewenst gedrag en vraagt om een interventie naar de betreffende wolf. De provincie heeft de Zoogdiervereniging gevraagd om duiding van recente situaties, een advies voor vervolgstappen en een plan van aanpak voor het negatief conditioneren van deze wolf.

Uitgebreide beschrijving:

Op 29 juni 2023 ontving het Wolvenmeldpunt, gecoördineerd door de Zoogdiervereniging, een melding van een wolf en hond die *'naar elkaar uithalen'*. De provincie Utrecht heeft aan de Zoogdiervereniging advies gevraagd over het voorval. Gevraagd is om het incident te beschrijven met een duiding van de ernst, een advies voor vervolgstappen en een plan van aanpak voor mogelijk vervolgstappen. Het advies ^{5.1.2.e} ^{5.1.2.e} is aan de provincie Utrecht verstuurd op 30 juni 2023. Het advies (zie 2.5) is ter harte genomen door de provincie en de verschillende adviespunten zijn in gang gezet. Zo heeft de provincie op 3 juli 2023 aan de Zoogdiervereniging gevraagd om een plan van aanpak te maken om deze specifieke wolf van een zender te voorzien, zodat het gedrag van deze wolf veel directer gemonitord kan worden. In september en oktober 2023 is getracht de wolf te verdoven. Deze poging heeft niet geleid tot het gewenste succes, de wolf is niet binnen schotsafstand gekomen van het verdovingsgeweer. Toen verscheen er een vrouwtje op de Utrechtse Heuvelrug, en verminderde het gedrag van de wolf. Na het overlijden van de wolvin, door een aanrijding, keerde het gedrag vanaf januari 2024 weer terug. Daarop wilde men de wolf vangen, maar in de kritieke periode voortplantingsseizoen, in dit geval 1 april tot eind juni was de kans op ongewenste bijvangst van de teef te risicovol. 8 mei is dan weer een melding geweest bij het wolvenmeldpunt van een wolf en een hond die naar elkaar uithaalden. Hierop heeft de provincie conform de werkwijze aan wolvenexperts advies gevraagd hoe hiermee om te gaan. Gevraagd is om het incident te beschrijven met een duiding van de ernst, een advies voor vervolgstappen en een plan van aanpak voor mogelijk vervolgstappen. Het advies ^{5.1.2.e} ^{5.1.2.e} is aan de provincie Utrecht verstuurd op 30 juni 2023. Het advies (zie 2.5) is ter harte genomen door de provincie en de verschillende adviespunten zijn in gang gezet. In het kader van de IPO –wolveninterventierichtlijn worden de situaties als probleemsituaties beschouwd.

Vervolg

Hoewel de ontmoetingen tussen de mens en de wolf tot op heden niet tot fysiek letsel hebben geleid, wordt de gehele situatie door internationale deskundigen als potentieel gevaarlijk gezien. Dieren met vergelijkbaar gedrag worden in het buitenland onder voorwaarden afgeschoten. Dat maakt het hebben van referentievoorbeelden, zoals in recente gerechtelijke procedures naar gevraagd wordt gering. Er zijn weinig voorbeelden waarbij er sprake is van negatief conditioneren in internationale context. Conform de IPO-interventierichtlijn is afschot pas mogelijk nadat negatieve conditionering niet heeft gewerkt en het gedrag toch blijft voortduren. Dus om het gedrag van de wolf te veranderen, en tegelijkertijd ook zorg te hebben voor de veiligheid van de bezoekers, wil provincie Utrecht de wolf, conform het advies van de Nederlandse experts, deze wolf negatief

conditioneren. Daarop heeft provincie Utrecht aan de Zoogdierverseniging een plan van aanpak gevraagd op basis hun juridische en ecologische kennis van de Nederlandse situatie en met ondersteuning van wolvendeskundigen uit Europa. Dat plan van aanpak ligt voor u, en is de basis van de vergunningaanvraag onder de Omgevingswet voor het vangen, zenderen en eventueel aanvullend negatief conditioneren van de wolf.

In voorliggend document is in hoofdstuk 1 de duiding van de situatie verwoord, in hoofdstuk 2 is het advies van de wolvenexperts opgenomen. Hoofdstuk 3 is de uitwerking van het plan van aanpak voor de uitvoering. In dit document worden de nadere stappen uiteengezet om te komen tot het vangen, zenderen en eventueel aanvullend negatief conditionering van de wolf op de Utrechtse Heuvelrug die betrokken was bij het 'wolf-hond' incident. Dit plan van aanpak is gebaseerd op de ervaringen van wolvenonderzoekers in binnen- en buitenland en getoetst in het (internationale) netwerk van wolvenexperts waar de Zoogdierverseniging deel van uitmaakt.

1.2 Overzicht meldingen probleemsituaties

Het Wolvenmeldpunt ontvangt sinds 25 maart 2023 meldingen van bezoekers die een (solitaire) wolf waarnemen op de Utrechtse Heuvelrug, en vanaf 10 mei 2023 bijna dagelijks. Daar zijn filmpjes bij van een wolf die op minder dan 30 meter afstand van mensen met een hond komt, van een hond en een wolf die aan elkaar snuffelen, naar elkaar uithalen, en recent steeds meer situaties dat de wolf ook dichtbij personen komt zonder hond. Het gaat om mannelijke wolf die genetisch bekend staat als wolf GW3237m en op basis van uiterlijke kenmerken (soms) herkenbaar is.

Hieronder volgt een overzicht van een *aantal* relevante meldingen die bekend zijn bij het Wolvenmeldpunt met daarbij een korte beschrijving van de situatie, er zijn (veel) meer meldingen beschikbaar. In deze tabel zijn alleen de situaties opgenomen waarvan wolf GW3237m individueel herkenbaar was (zie paragraaf 1.4 voor beschrijving van individuele kenmerken).

Tabel 1: Relevante meldingen van wolf-hond en wolf-mens situaties op de Utrechtse Heuvelrug vanaf 10 mei 2023 (Bron: Wolvenmeldpunt)

Datum	Omgeving	Beschrijving	Herkend als GW3237m?
10/05/23	Zeist	Wolf staat op minder dan 30 meter afstand van melder. Wolf observeert en verlaat de situatie.	Ja
08/06/23	Zeist	Hond en wolf staan enige tijd naast elkaar tot wolf verstoord wordt door een fietser en de situatie verlaat.	Ja
13/06/23	Maarn	Hond en wolf besnuffelen elkaar voor enige tijd.	Ja
29/06/23	Zeist	Hond Bram en wolf hebben interactie tot melder hond bij zich roept en wolf de situatie verlaat.	Ja
28/07/23	Maarn	Tweemaal komt wolf op korte afstand van jager in hoogzit, aangetrokken door een reeënfluitje.	

17/08/23	Amerongen	Wolf benadert nieuwsgierig melder tot op 7 meter afstand.	
28/08/23	Laren (NH)	Wolf benadert nieuwsgierig natuurfotograaf zittend op een houten bankje.	Ja
01/09/23	Austerlitz	Hond wordt achtervolgt door wolf. Wolf blijft volgen op 10 meter afstand en loopt daarna bosvak in.	Ja
07/10/23	Zeist	Wolf benadert mensen en gaat op relatief korte afstand nieuwsgierig liggen observeren.	Ja
16/01/24	Bussum (NH)	Wolf volgt melder voor vijf minuten	
16/01/24	Spanderswoud (NH)	Wolf korte tijd op korte afstand van melder.	
19/01/24	Spanderswoud (NH)	Hond 5.1.2.e heeft interactie met wolf, hond achtervolgt wolf in galop. Enige tijd later komt hond 5.1.2.e heelhuids terug.	Ja
05/02/24	Austerlitz	Wolf loopt 125 meter op een hardloper (zonder hond) af, ze passeren elkaar op twee meter afstand. De wolf is gefocust op iets in de verte, maar geeft hardloper geen aandacht.	
24/03/24 29/03/24	Austerlitz Austerlitz	Wolf nadert melder tot op minder dan 30 meter. Met hond, afstand 10-30 m	beeld onvoldoende kwaliteit
18/04/24	Austerlitz	Wolf op twee meter afstand van hond van melder.	
05/05/24	Austerlitz	Wolf komt op 10 meter afstand van hond, negeert de melder (eigenaar van de hond). In begin is gedrag van de wolf observerend, maar dit verandert in benaderen van de hond. Hond vlucht weg van de wolf waarbij het erop lijkt dat wolf de hond bijt. Melder geeft aan dat hond geen verwondingen heeft.	Ja
12/05/24	Austerlitz	Eigenaar met hond, afstand 10-30 m	Ja
16/05/24	Austerlitz	Eigenaar met hond, afstand 10-30 m	Ja
18/05/24	Austerlitz	Met hond, wolf op 5 – 50 m	Ja
20/05/24	Woudenberg	Wolf op enkele meters van hond	Ja
20/05/24	Austerlitz	Met hond, wolf 10-20 m	Ja
	Austerlitz	Wolf op 10-30 m, hond?	Ja
24/05/24	Treek	Wolf op 20-50 m, hond?	Ja
25/05/24	Austerlitz	Met hond, wolf 5-10 m	Ja
02/06/24	Austerlitz	Wolf op 20-40 m, hond?	beeld onvoldoende kwaliteit
03/06/24	Austerlitz	Wolf op 10-30 m, hond?	Ja
11/06/24	Treek	Contact wolf – hond	Ja

18/06/24	Woudenber g	Wolf op enkele meters van melder	
24/06/24	Austerlitz	Wolf – hardloopsters (nog geen nadere info, melding nog niet gemeld op het wolvenmeldpunt)	
27/06/24	Austerlitz	Wolf op 5 – 10 m, geen hond	beeld onvoldoend e kwaliteit
06-07/24	Treek	Incident, andere wolf	Andere wolf

1.3 Duiding van de situatie

De overeenkomst die uit de verschillende meldingen van tabel 1 in de vorige paragraaf valt op te maken, is dat de wolf zijn interesse richt op een hond en daarbij de menselijke aanwezigheid (de baas van de hond) categorisch negeert, maar wel binnen 30 meter van mensen komt. Er zijn enkele meldingen waarbij de wolf binnen 30 meter van een mens is geweest zonder dat er een hond aanwezig was. Het gedrag treedt al langere tijd op zonder een duidelijke toename, maar blijft wel bestaan.

Het betreft vooral loslopende honden op geringe afstand van een begeleider waarbij de begeleider de hond terugroept. In een poging de wolf te verdrijven wordt meestal hard geroepen. De wolf toont zich hiervan niet onder de indruk. Alleen wanneer het roepen gecombineerd gaat met een onverwachte beweging, zoals het gooien met iets, laat de wolf soms een reactie richting de mens zien. Dit uit zich dan in 'oversprong' gedrag, maar blijkt niet te resulteren in de aftocht door de wolf. In de meeste gevallen is er in het geheel geen reactie richting mensen.

De aandacht van de wolf voor een hond valt onder natuurlijk gedrag van een wolf, de wolf is nieuwsgierig naar een soortgenoot (biologisch gezien). In geen van de gevallen is dit agressief verlopen, maar kan daar makkelijk toe overgaan afhankelijk van de reacties tussen wolf, hond en begeleider.

Hoewel er tot op heden geen sprake is van agressie vanuit de wolf, blijft het risico op escalatie aanwezig. Bijvoorbeeld door angst in stemgeluid kan een hond aangezet worden tot verdedigen of juist onzekerder worden. Hierbij is het riskant dat de wolf geen respect toont voor de aanwezige mens. Van wilde wolven is bekend dat deze op grote afstanden al reageren op menselijke aanwezigheid, door zich op een afstand van zo'n 100 meter te verwijderen (Karlsson et al 2007). De onderliggende angst voor mensen die hierin sturend is (Theuerkauf 2009) vormt de beste manier voor het voorkomen van conflicten. Verlies van deze angst brengt de wolf dichtbij mensen en dit kan op enige termijn lijden tot confrontaties waarbij een wolf zich bedreigd voelt en zich verdedigend gaat gedragen (Linnell et al 2002), of in geval van voedsel conditionering kan overgaan tot aandringen wat met bijten gepaard kan gaan (McNay 2002).

Van deze wolf is enkel belangstelling voor honden bekend en geen gedrag wat direct wijst op een relatie met aangeboden voedsel. Echter, gezien de ervaringen opgedaan op de Hoge Veluwe, in

Drenthe rond 'Oude Willem' en op de Noord-Veluwe (Ermelo), zijn dergelijke risico's reëel om alsnog op te treden. Ook mede uit verantwoordelijkheid zowel jegens betrokken mensen en honden als de betreffende wolf, is het van groot belang dit ongewenste gedrag van de wolf om te buigen. Hierbij is spoedige actie op de wolf noodzakelijk met niet-lethale maatregelen, bij verdere escalatie met een bijtincident kan een lethale maatregel nodig zijn.

1.4 Wolf individu GW3237m

De wolf die honden nieuwsgierig benaderd is genetisch bekend als GW3237m. Deze wolf is een reu en is een nakomeling van de Noord-Veluwoedel. In zomer 2023 is de wolf op basis van foto's ingeschat als geboren in 2022. Deze wolf heeft als eerste wolf een territorium in de provincie Utrecht (na terugkeer van wolven in Nederland). Zijn DNA is zowel vastgesteld in uitwerpselen als bij schade aan landbouwhuisdieren.

Dit jaar (2024) is er voor het eerste jaar ook een wolvenpaar met jonge welpen aanwezig op de Utrechtse Heuvelrug. Wolf GW3237m kan uitgesloten worden als vader van dit roedel. Daar zijn twee redenen voor. De vader van de roedel is op camerabeelden met de teef herkend als een andere wolf op basis van individuele kenmerken. Dit was enkele minuten nadat zeer dichtbij de welpen waren gemeld. Hierdoor is deze andere wolf vrij zeker de vader van de welpen. De doorslaggevende reden om te oordelen dat GW3237m niet de vader van de roedel is, is het gedrag van deze wolf. Het gedrag van GW3237m blijft voortduren sinds er jongen zijn. De vader van een roedel zou ander gedrag vertonen, omdat hij in deze periode van jongen samen met de teef jaagt en zorgt voor voedsel voor de welpen. GW3237m blijft nieuwsgierigheid in honden tonen, en vertoont daarmee geen vadergedrag. Wolf GW3237m opereert bij alle waarnemingen individueel in de periferie van de roedel, waarbij hij opduikt op plaatsen waar de roedel op dat moment niet aanwezig is.

Door meldingen met foto's, video's en cameravalbeelden is een goed profiel van het uiterlijk van wolf GW3237m gemaakt. In vooraanzicht wordt hij gekenmerkt door lichte poten zonder polsvlekken. De borst is grijsbruin en is niet contrastrijk gekleurd. De kop valt op door de lichte geelbruine bovenzijde van de snuit. De bek is afgezet met donkerder banden aan de bovenzijde van de bek en de onderzijde van de bek is wit. De bovenzijde van de kop vertoont een donkere streep midden over de schedel tussen de oren. De hals heeft een donkere kraag met wijduitstaande lichte haren aan de achterzijde.

Rechter zijaanzicht: Direct achter de schouder toont zich een licht gekleurde Y, in een donker zwart vlak. De rug laat een donkergekleurde band zien, hoog op de rug. Gemêleerd met zwart.

Linker zijaanzicht: Achter de schouder bevindt zich een lichte, schuine streep in een zwarte ondergrond. Beide flanken zijn tot aan de donkere baan over de rug, licht gekleurd.

Staart: In achter aanzicht vertoont deze een donkere band midden over de staart vanaf de vioolklier tot net voor de staartpunt. Daar bevindt zich een lichte onderbreking gevolgd door de zwarte staartpunt.

Achteraanzicht: achter de kop zien wij een grijze kraag. De oren steken daar met enige uitloop warm bruin af.

GW3237m in wintervacht

GW3237m in zomervacht

Wel moet worden opgemerkt dat niet altijd alle kenmerken goed zichtbaar zijn. De kenmerken zijn op foto's met slechte lichtomstandigheden of bij een natte vacht minder duidelijk zichtbaar dan hier beschreven.

Andere individuen

Naast de bovenstaand geschetste wolf is bekend, op basis van de (actieve) monitoring, dat er minimaal nog twee andere individuen aanwezig zijn op de Utrechtse Heuvelrug. Dit betreft een teef (nog niet genetisch geïdentificeerd, er is nog geen individucode bekend) en reu GW3425m. De combinatie van kenmerken, zelfs als deze niet geprononceerd tot uiting komen, maakt het toch mogelijk om individuen te herkennen.

1.5 Interpretatie van de IPO-interventierichtlijnen

Het IPO heeft in het Wolvenplan (IPO, 2019) en in het addendum bij het Wolvenplan (IPO, 2023) interventierichtlijnen opgesteld (zie Figuur 1) hoe te handelen bij situaties tussen wolf en hond, en tussen wolf en mens.

Wolf - hond

Het addendum (figuur 1) bespreekt casussen met aangeliijnde honden (in de categorie 'wolf - hond' interacties). Maar in dit geval gaat het om *loslopende* honden die onder appèl staan en in de directe nabijheid van de eigenaar zijn. Deze laatste specifieke casus staat niet beschreven in de interventierichtlijnen. Vanwege het uitblijven van agressie en de korte afstand van de honden tot de eigenaar is dit het meest vergelijkbaar met de casus van een *aangeliijnde* hond. Dit is een andere situatie dan wanneer een hond op meer dan 30 meter van de begeleider door een bosvak struint.

Wolf – mens

Het addendum (figuur 2) beschrijft de situatie "wolf tolereert (passief) bij herhaling dat mensen hem/haar naderen tot minder dan 30 meter".

Wolven die in Nederland wonen hebben ervaringen opgedaan met mensen. Wanneer een wolf in toenemende mate gewend raakt aan mensen (habituatie genaamd), kan dat leiden tot de situatie dat een wolf mensen nadert binnen 30 meter, wat als ongewenst wordt aangemerkt. In het geval van de hardloper en wolf die elkaar tegemoet lopen en passeren, lijkt sprake van de eerste trede van de escalatieladder (namelijk situatie d in figuur 2).

Beoordeling

De verzamelde meldingen bieden geen aanleiding om te denken aan een ontwikkeling in escalatie van het gedrag van de wolf. De situatie wordt daarom ingeschat als de eerste trede van de escalatieladder: een probleemsituatie met een wolf. Dit wordt nog niet gezien als probleemwolf. Er is volgens de IPO-interventierichtlijnen (IPO, 2023) sprake van een probleemwolf wanneer de wolf agressief is naar mensen of zonder provocatie agressief is naar aangeliijnde honden. Op dit moment wordt het gedrag door deskundigen op het gebied van probleemsituaties met wolven (onder andere dr. Gesa Kluth en dr. Ilka Reinhardt van Lupus Instituut, professor Claudio Sillero van Oxford University en de IUCN Canid Specialist Group, dr. John Linnell van Noors Instituut voor Natuuronderzoek en Large Carnivores Initiative Europe, Glenn Lelieveld en Dick Klees) beoordeeld als 'langdurig bij herhaling' 'veel minder dan 30 meter', 'niet agressief naar mens of hond' en 'potentieel gevaarlijk'.

Bovendien is er volgens de interventierichtlijnen (IPO, 2023) sprake van een probleemwolf wanneer negatieve conditionering niet werkt of praktisch niet uitvoerbaar is. Dit plan van aanpak is de basis voor de vergunning om dit te mogen uitvoeren.

	Gedrag wolf	Oorzaak	Inschatting	Maatregel en doel	Situatie
a	Wolf benadert meermaals mensen met aangelijnde honden (verschillende mensen en verschillende honden, maar niet agressief).	<i>Wolf ziet in de hond een soortgenoot</i>	Geen acuut gevaar voor de mens, maar waakzaamheid geboden! • Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten. • Mensen kunnen deze situatie als bedreigend ervaren.	• Analyseren en monitoren situatie. • Mogelijk in gang zetten procedure voor toestemmingsbesluit verjaging met als doel negatieve conditionering. • Publiek voorlichten. Doel: bewustwording omgeving • Voor lokale verjaging is geen toestemmingsbesluit nodig.	Probleemsituatie
b	Wolf benadert meermaals mensen met aangelijnde honden en is agressief naar honden.	<i>Wolf ziet in honden soortgenoot die zijn territorium bedreigt</i>	Kritisch • Kans op letsel hond • Stressvol voor mensen • Risico dat mensen betrokken raken.	Hondeneigenaren bewust maken van gevaar. • Indien proportioneel, gebied afsluiten voor honden. • Mogelijk in gang zetten verlening toestemmingsbesluit voor negatieve conditionering. Indien de situatie zich zonder provocatie van wolf blijft voordoen, in gang zetten toestemmingsbesluit voor doden wolf. Doel: Probleemwolf uit de populatie wegnemen	Probleemsituatie Probleemwolf

11

	Gedrag wolf	Oorzaak	Inschatting	Maatregel en doel	Situatie
d	Wolf tolereert (passief) bij herhaling dat mensen hem/haar naderen tot minder dan 30 meter*.	<i>Wolf is in toenemende mate gewend geraakt aan aanwezigheid van mensen.</i>	Waakzaamheid • geboden-aandacht vereist Indicatie voor sterke habituatie, mogelijk positieve conditionering.	• Analyseren situatie door deskundigen(-team), met als doel ingrepen te kunnen afwegen. • Negatieve conditionering/ afschrikking zo vroeg mogelijk, met als doel wolf "bang" te maken voor mensen. • Toestemmingsbesluit nodig. Mogelijk traject van ontheffingsverlening. • Situatie monitoren.	Probleemsituatie
				Als aversieve conditionering niet werkt of praktisch niet uitvoerbaar is dan situatie probleemwolf. <i>Doel:</i> Probleemwolf uit de populatie wegnemen <i>Toestemmingsbesluit nodig:</i> In gang zetten traject ontheffingsverlening. Situatie monitoren.	Probleemwolf
e	Wolf benadert actief en bewust meermaals mensen binnen 30 meter* en lijkt geïnteresseerd in mensen.	<i>Gedrag kan verschillende oorzaken hebben:</i> • Mogelijk sterke voedselconditionering en gewenning. • Hond kan een trigger zijn.	Kritieke situatie Kans op gewenning en uiteindelijk agressief gedrag en letsel mens.	• Opsporen en verjagen (actieve afschrikking), publiek waarschuwen niet te voeren. • Toestemmingsbesluit nodig. • Situatie monitoren.	Probleemsituatie
				Als aversieve conditionering niet werkt of praktisch niet uitvoerbaar is, dan situatie probleemwolf. <i>Doel:</i> Probleemwolf uit de populatie wegnemen Bij acute veiligheidssituatie wolf doden op last burgemeester, op basis van de Gemeentewet	Probleemwolf

Interventierichtlijnen over zenderen

In het addendum bij het Wolvenplan (IPO, 2023) wordt aangegeven dat “gezien de wettelijk beschermde status van de wolf, terughoudend moet worden omgegaan met beheeringrepen ook wanneer zich probleemsituaties voordoen. Acute, levensbedreigende situaties voor mensen vormen

hierop een uitzondering. Pas in het uiterste geval kan toestemming worden verleend om een wolf te doden. In dat geval is het niet voldoende dat alle stappen in de escalatieladder zijn doorlopen, de keuze dient goed onderbouwd te zijn. Hiervan moet waar mogelijk ook bewijs overlegd kunnen worden. Om die reden is het van groot belang alle stappen zorgvuldig te documenteren. Zo mogelijk kan uit monitoringsaspecten ook overwogen worden de wolf te vangen, te verdoven en te zenderen”.

Dit laatste helpt om de probleemsituatie nauwer te kunnen monitoren en documenteren. Er wordt in de interventierichtlijnen geen andere methode genoemd voor het uitgebreid documenteren van probleemsituaties dan het uitrusten van een wolf met een zender.

1.6 Lessen uit eerdere projecten

Om een onderbouwd advies te geven voor vervolgstappen is het belangrijk om te beschrijven welke lessen zijn getrokken uit eerdere projecten in zowel Nederland als buitenland.

Utrechtse Heuvelrug

Het verdoven en zenderen, met inzet van een verdoovingsgeweer, van GW3237m op de Utrechtse Heuvelrug is vorig jaar (augustus-oktober 2023) niet gelukt. De reden hiertoe ligt in de aanpak om in de buurt te komen van GW3237m. Gezien de gedragingen van de wolf is er vorig jaar voor gekozen om de schutter via live camera's dichtbij de wolf te krijgen. De schutter is niet binnen schootsafstand (maximaal 30 meter) van de wolf gekomen. Daardoor is het niet gelukt de wolf te verdoven en dus ook niet om te zenderen.

In februari 2024 is na een voorval door wolvenexperts geadviseerd opnieuw te gaan zenderen, maar dat uiterlijk te proberen tot 1 april om het vangen van een eventueel aanwezige drachtige wolvin te voorkomen (er waren toen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een teef). Aangezien de periode tussen de start van het vangen en zenderen tot 1 april kort was, heeft de provincie ervoor gekozen om op dat moment geen vang- en zenderproject te starten.

In dit advies wordt meegegeven om de GW3237m via een andere methode te vangen en verdoven. De meest effectieve methode om een wolf te vangen is met zogeheten 'soft catch leghold traps'. Dit zijn pootklemmen die voorkomen dat een wolf door kan lopen, maar waarbij er geen risico is op letsel dat levensbedreigend is voor een wolf.

Lessen van Gelderland

In Gelderland hebben zich in de afgelopen jaren minimaal twee casussen voorgedaan, op de Hoge Veluwe en op de Noord-Veluwe, waarbij er sprake is van afwijkend gedrag van jonge wolven. Deze dieren hebben hun natuurlijke schuwheid voor een groot deel verloren en zoeken menselijke aanwezigheid actief op. Het gedrag wordt door de deskundigen uit Nederland en internationale collega's als een typisch gevolg van voedsel conditionering door mensen gekenmerkt. Hard bewijs voor het aanbieden van voedsel aan de wolf ontbreekt, maar het vertoonde gedrag van de wolf is sterk vergelijkbaar met een bedelende hond, bijvoorbeeld in huiselijke omgeving.

In het geval van de Hoge Veluwe zijn er nauwelijks serieuze maatregelen genomen om de situatie aan te pakken vanwege de houding en rol van de terreinbeheerder en de provincie Gelderland.

Daarbij komt dat, in tegenstelling tot nu, er destijds geen uitgewerkte protocollen waren over hoe te

handelen. Er is in de Gelderse casussen door wolvendeskundigen geadviseerd om te verdoven en zenderen, en dat eventueel op te volgen met negatieve conditionering met paintball. De Provincie Gelderland heeft besloten zichzelf een ontheffing te verlenen om de inzet van een paintball geweer mogelijk te maken. Dit initiatief werd daags na verlening opgeschort op verzoek van de Faunabescherming bij de rechtbank. Volgend op een reeks zittingen verspreid over een jaar is het uiteindelijk gelukt voldoende onderbouwing te leveren en de ontheffing in werking te kunnen laten treden. De onderbouwing en de opgedane kennis is in dit plan van aanpak verwerkt. Op het moment dat dat duidelijk was, was de termijn van de ontheffing, op een week na, verstreken. Het gedrag van de wolf op de Hoge Veluwe is na het aantreffen van een dode wolf opgehouden. Omdat het DNA van de niet-schuwe wolf niet bekend was, is niet met zekerheid te zeggen dat de dood aangetroffen wolf dezelfde wolf is geweest.

Op de Noord-Veluwe is sinds de jaarwisseling 2023-2024 een andere casus gaande welke zich tot op heden continueert. Ook in dit geval is door deskundigen geadviseerd om actie om negatieve conditionering met paintball geweer mogelijk te maken en wederom op verzoek van de stichting Faunabescherming is de vergunning geschorst tot 6 weken na bekendmaking van de beslissing op bezwaar.

Uit beide gevallen kan in elk geval geleerd worden dat de voorgenomen handelingen voldoende gesteund dienen te worden door adviezen van meerdere experts. Door de acute en onvoorspelbare aard van het voordoen van ongewenst gedrag, ontbreekt het aan gedegen wetenschappelijk onderzoek van probleemsituaties met wolven. Er zijn vrijwel geen nulmetingen van individuele wolven die later problematisch gedrag vertonen en elke situatie vraagt om situatie-afhankelijke maatregelen die de uitkomsten van zo'n studie beïnvloeden. Het geval in Utrecht is daarnaast qua aard echt anders dan de beide casussen in Gelderland. In Utrecht is geen sprake van voedsel habituatie, wat in de Gelderse situatie wel een aanleiding was om over te gaan op het gebruik van een paintball geweer om het ongewenste gedrag af te leren. In Gelderland was de Faunabescherming van mening dat eerst het aanbod van voedsel aangepakt moest worden, alsmede de publiekscommunicatie op orde moet zijn.

Andere landen

Er is geen wetenschappelijk onderzoek beschikbaar naar hoe om te gaan met probleemsituaties en het toepassen van maatregelen zoals negatief conditioneren door toepassing van pootklemmen en paintball. De ervaring die beschikbaar is, is voortgekomen uit *'trial and error'*.

Er zijn weinig praktijkvoorbeelden die lijken op de voorliggende situatie. In grote delen van Europa wordt een wolf die het gedrag heeft van deze wolf geschoten, zonder de tussenstap van negatieve conditionering (uitkomst expert meeting 2 juli 2024). Voor Europa zijn praktijkvoorbeelden verzameld in *'How to deal with bold wolves'* (Reinhard et al. 2020). Enkele Nationale Parken in Amerika hebben richtlijnen opgesteld hoe om te gaan met probleemsituaties (met name Denali NP en Yellowstone NP). Yellowstone heeft over het gebruik van paintball als middel tot negatieve conditionering gepubliceerd (Cassidy et al 2022, pers. comm. Stahler et al 2023, integraal opgenomen in bijlage 1).

Deze "best-practices" vormen de basis om maatregelen voor de voorliggende situatie met GW3237m

op de Utrechtse Heuvelrug op te baseren. Er zijn studies gedaan naar gevallen die tot bijtincidenten geleid hebben, maar dat is steeds achteraf (Nowak et al. 2021).

Dit Plan van Aanpak omvat een nauwkeurige motivatie van het betrokken gebied en de periode waarvoor een maatregel geldt, met een specifieke duiding van het betrokken individu (GW3237m), voor zover bekend en te herkennen. Dat helpt te voorkomen dat dergelijke punten aangegrepen worden om de proportionaliteit in twijfel te trekken.

2 Advies tot vervolgstappen

De interventierichtlijnen (paragraaf 1.5) geven de volgende maatregelen aan om uit te voeren:

- Verminderen aanlokkende werking van loslopende honden
- Analyseren en monitoren situatie
- Negatieve conditionering
- Zenderen
- Publiek voorlichten

Indien de situatie zich zonder provocatie van wolf blijft voordoen, moet de wolf worden gedood. Dit geeft vanuit de bescherming van de wolf de urgentie aan van het kunnen handelen voor deze wolf.

Voor het onderbouwen van dit advies is een internationaal panel van deskundigen geraadpleegd, met daarin:

- Claudio Sillero, voorzitter van de Canid specialist group van de IUCN
- Ilka Reinhardt, Oprichter en directeur van LUPUS Institut Duitsland, wetenschapper Large Carnivores Initiative Europe
- John Linell, Norwegian Institute for Nature Research, wetenschapper Large Carnivores Initiative Europe

2.1 Verminderen aanlokkende werking van loslopende honden

Geadviseerd wordt het probleem zoveel mogelijk te voorkomen, door de aanlokkende werking van loslopende honden op de Utrechtse Heuvelrug te verminderen.

Bij elke probleemsituatie moet overwogen worden wat de haalbaarheid is van het weghalen van de oorzaak van het ongewenste gedrag door de wolf. In deze casus betreft dit het los laten lopen van honden, met name in hondenlosloopgebieden in de omgeving van Zeist, Austerlitz, Leusden en Bussum.

De provincie heeft (extra) toezicht in het veld georganiseerd en verschillende terreinbeherende organisaties en gemeenten hebben gezamenlijk invulling gegeven aan de publieksinformatie met name in en nabij hondenlosloopgebieden. Het belang van het aanlijnen van honden maar ook het advies niet te voeren en eventueel luid te praten wordt nader toegelicht via posters, borden, berichten via de pers en informatie op websites. Goede uitleg en goede adviezen zijn belangrijk voor de veiligheid van eenieder en omdat het advies tot aanlijnen niet door iedereen wordt gewaardeerd. Behoud van draagvlak voor zulke maatregelen is belangrijk.

De opvolging van de adviezen door het publiek dat in het gebied wandelt en recreëert is matig tot slecht, zo geven BOA's aan. Het lijkt bij mensen, ondanks de aanwezigheid van de posters, borden, berichten in de pers en informatie op de website, onvoldoende door te dringen dat in deze hondenlosloopgebieden een wolf aanwezig is die actief op honden afkomt. Mensen weten op het moment van een confrontatie met een wolf onvoldoende wat ze moeten doen. Hieruit trekken wij

de conclusie dat deze probleemsituatie niet opgelost kan worden door uitsluitend voorlichting aan mensen te geven. Ook is het de vraag of een aanlijnadvies/gebod van de betrokken terreineigenaren voldoende opgevolgd wordt, zelfs met het opschroeven van handhaving. De locaties waar de incidenten zich sinds het begin van de probleemsituatie voordoen strekt zich uit van Amerongen tot Hilversum. De overheden hebben aangegeven dat het moeilijk is om in zo'n groot gebied zo intensief te handhaven. De situaties komen het meest voor in het middengebied van Den Treek, Leusderheide tot Zeist.

Het blijft gewenst om de situaties waarin incidenten kunnen ontstaan te minimaliseren, en acties om het ongewenste gedrag van deze wolf af te leren blijft nodig.

2.2 Analyseren en monitoren situatie

Op dit moment is de monitoring van de probleemsituatie enkel door middel van meldingen die door het publiek worden ingestuurd naar het Wolvenmeldpunt en/of door berichten die de Zoogdiervereniging via (social) media bereiken. Deze informatievergaring is mogelijk onvolledig en geeft geen actueel beeld van de situatie. Het is wel mogelijk om trends te analyseren, en waarnemingen bij te houden.

Het zenderen van de wolf die mensen te dicht benadert, levert kennis op of de wolf zijn gedrag aanpast na het vangen (vangen is een ervaring met een negatieve prikkel, en vind plaats door mensen). Op basis van de zenderinformatie kan de data geanalyseerd worden en kan er geadviseerd worden over vervolgstappen. Dit kan zijn, niks doen als de wolf weer mensenschuw is. Maar bij doorgaand gedrag ook aanvullend negatief conditioneren. Mocht de conditionering niet werken of mogelijk zijn, dan kan vergunning aangevraagd worden om de wolf uit de populatie te nemen (de wolf te doden).

2.3 Negatieve conditionering

Negatief conditioneren is een vorm van communicatie tussen mensen en wolven, en komt neer op het geven van een voor wolven vervelende prikkel waarbij de prikkel geassocieerd moet worden met een bepaalde omstandigheid. De effectiviteit van negatieve conditionering is, ongeacht de toegepaste maatregel, niet op voorhand te garanderen.

Negatief conditioneren van wolven is al de standaard bij het beschermen van vee door gebruik van hekken en rasters onder stroom en de inzet van kuddebewakingshonden. Daarbij is de les aan wolven dat het vee binnen deze maatregelen geen voedselbron vormt.

Het communiceren met een wolf dat deze niet in de buurt van honden en mensen mag komen kan niet worden bereikt met bovengenoemde maatregelen ter bescherming van vee. Er is een andere werkwijze nodig om met negatief conditioneren het problematische gedrag af te leren. Indien dit niet gedaan wordt of succesvol is, is verdere escalatie te verwachten waarbij het dier uiteindelijk moet worden gedood.

Het probleem met de wolf op de Utrechtse Heuvelrug is het problematische gedrag waarbij het dier

op korte afstand van honden en mensen komt, de frequentie van dit gedrag en de voortschrijdende duur van dit gedrag. Vorig jaar is gebleken dat het niet binnen de gestelde termijn mogelijk was de wolf te verdoven met een verdovingsgeweer. Er bleek een meer gecontroleerde situatie nodig om de wolf te kunnen verdoven. In dit geval is er geen sprake van een vaste locatie waar de wolf zijn gedrag laat zien, zoals kan optreden met een wolf die wordt gevoerd op een vaste locatie.

Minder ingrijpende vormen van negatief conditioneren, zoals met geluid of visuele middelen zijn niet effectief genoeg gebleken. Bij de ontmoetingen met de wolf (GW3237m) is al geschreeuwd, zijn er al stokken gegooid etcetera. De geraadpleegde internationale deskundigen geven ook aan dat het niet verstandig is om de impact van in te zetten middelen op te voeren in intensiteit, maar direct een stevige prikkel toedienen. Daarnaast zijn deze prikkels niet aan te raden aan bezoekers omdat het ook gevaarlijke situaties kan oproepen als de wolf zich bedreigd voelt door de mensen die roepen en stokken gooien. De negatieve conditionering moet door deskundigen uitgevoerd worden.

Het verdoven van het dier ten behoeve van zenderen kan beter worden bereikt door het gebruik van soft catch leghold traps met een rubber bescherming tegen verwonding en een alarmsignaal naar het vangteam zodra de soft catch leghold trap activeert. Dit is een methode die in Europa, Amerika en Canada succesvol wordt toegepast voor het onderzoek naar wolvenpopulaties, zie paragraaf 2.1.3 voor beschrijving risico's.

Zodra de wolf gevangen is in een soft catch leghold traps, wordt de wolf chemisch geïmmobiliseerd (verdoofd). Zodra de wolf voldoende geïmmobiliseerd is, wordt de zender op de wolf aangebracht en kan het dier op een rustige plaats ontwaken uit de verdoving.

Het vangen, immobiliseren en zenderen van een wolf is ook zonder aanvullende maatregel zoals paintball een sterke negatieve prikkel op zichzelf, wat de angst voor mensen kan doen toenemen. Buitenlandse deskundigen geven aan dat aanvullende negatieve conditionering kan door na het ontwaken uit de verdoving de wolf een extra angstprikkel te geven, zodat er nog extra angst voor mensen ontstaat.

Via de zender is vanaf dat moment te volgen of de wolf zijn gedrag aanpast. Indien binnen een week te beperkte aanpassingen in het gedrag lijken te zijn, dan adviseren wij om aanvullend negatief te conditioneren door middel van paintball.

Hierna volgt een onderbouwing van:

- het vangen met een soft catch leghold trap en verdoven
- aanvullend negatief conditioneren
- waarom in dit geval zenderen nodig is in combinatie met negatief conditioneren

2.3.1 Het vangen met een pootklem en verdoven

Het verdoven kan beter slagen in een gecontroleerde situatie waarin de wolf is gevangen in een softcatch leghold trap. Deze worden geactiveerd wanneer een springveer in het mechanisme met een af te stellen kracht wordt ingedrukt. Met een goede afstelling wordt voorkomen dat kleinere zoogdieren of jonge wolven het mechanisme kunnen activeren. Zodra geactiveerd sluit de klem zich om de poot van de wolf heen, zonder deze poot serieus te verwonden. Het kan voorkomen dat er

een blauwe plek of ander ongerief ontstaat, maar dit vormt vrijwel nooit een gevaar voor het overleven van een wild dier. Dit wordt ondersteund door review studies uitgevoerd door Turnbull *et al.* (2013) en Gese *et al.* (2019).

Daarbij is belangrijk dat er gebruikt gemaakt wordt van een alarm aan de pootklem die het projectteam alarmeert zodra de pootklem is geactiveerd, zoals in dit project zal worden toegepast. Dit voorkomt langdurige stress bij wolven, wat zich kan uiten als knagen aan de metalen constructie van de pootklem, met mogelijk schade aan het gebit tot gevolg.

Risico's vangen en verdoven - algemeen

Elke poging tot vangen en verdoven is een risico. Een allergische reactie op enig bestanddeel van het verdovingsmiddel, valt niet te voorzien, maar is naar weten van het projectteam nog nooit voorgekomen in Europese projecten waarbij wolven zijn gevangen. Bovendien zal snel een dierenarts ter plaatse zijn die kan handelen. Andere problemen zijn in algemene zin goed te ondervangen door monitoring van een verdoofd dier, met alert reageren, gepaste maatregelen en een goede voorbereiding. Ten overvloede vermelden we dat de risico's op blijvend letsel of overlijden marginaal zijn, ten opzichte van de volgende trede in de interventierichtlijn: wegnemen uit de populatie. De periode waarin gekende risico's bestaan is voor wolventeven van kort voor de bevalling tot de eerste zes tot acht weken na geboorte van de welpen. De eerste drie weken kunnen welpen hun temperatuur onvoldoende regelen met gevaar voor onderkoeling. Tussen week 3 tot 6 na de geboorte komen welpen wel buiten het hol, maar hebben onvoldoende motoriek en besef om zich bij dreigend gevaar tijdig te verbergen. Vanaf 8 weken na de geboorte worden welpen vaak al verplaatst naar een eerste rendez-vous plek en leven ze louter bovengronds (Packard J.M. in Mech & Boitani, 2003).

Na toedienen van een verdoving duurt het een periode voordat een wolf/wolvin uit narcose ontwaakt. In het geval van een zogende teef is het verdovingsmiddel in die ontwakingsperiode goeddeels gemetaboliseerd met weinig tot geen gevolgen voor doorgifte bij het zogen door een wolvin (mond. med. H. Luten, wildlife dierenarts). Omdat vooraf niet te bepalen valt welke wolf er gevangen wordt, worden tijdens de periode dat welpen worden geboren geen vangacties ondernomen. Wat later in de tijd brengen welpen steeds langere periode alleen door en is afwezigheid van een van de ouders voor enkele uren van geen invloed op hun overleving. De meest kwetsbare periode zijn de eerste zes tot acht weken. Daarmee is de meest kwetsbare periode vanaf half april tot eind juni.

Het verdoven van een wolf in een soft catch leghold trap kan op een afstand van ca. 5 meter met een verdovingsgeweer worden uitgevoerd. Deze methode verdient de voorkeur boven de methode met een net of deken om de wolf te immobiliseren en vervolgens te verdoven, omdat het verdoven met het geweer voor het dier minder stressvol is. Het is daarbij vooral zaak om alle voorbereidingen op afstand getroffen te hebben, zodat er niet meer dan onvermijdbare stress optreedt, door zo snel en efficiënt mogelijk de wolf te benaderen en verdoving toe te dienen. Vervolgens wordt op enige afstand, doch binnen zicht, afgewacht tot de verdoving ingetreden is.

De toenadering tot honden, zoals wij die de afgelopen periode gezien hebben, kan voortkomen uit het feit dat er zich nog geen paar met een duidelijk onderlinge band heeft gevormd. De

belangstelling kan onder invloed van vestiging als paar afnemen. Wolven zijn sterk monogaam en gaan veelal een band aan voor het leven. Uit telemetrie gegevens uit Zweden blijkt dat een paar wolven voor 70% van alle bepaalde punten niet verder dan 100 meter uit elkaar liepen. Daarmee bepaalt het gedrag van de een ook sterk dat van de ander.

Wat wij zien als duidelijk ongewenst, namelijk het negeren van menselijke aanwezigheid bij ontmoeten van een aangelijnde of onder appèl staande loslopende hond, zal daarmee naar verwachting veranderen als GW3237m een paarband aangaat. Het is namelijk onwaarschijnlijk dat een partner dezelfde ervaringen heeft opgedaan die leiden tot het verlies van angst voor de mens. En haar gedrag is veelal leidend.

Ook is invloed van de aanwezigheid van welpen van belang. Wij weten uit literatuur dat een teef de eerste drie weken na de geboorte (in regel is de geboorte eind april/begin mei) bij de jongen in het hol verblijft. De welpen zijn niet in staat hun lichaamstemperatuur zelfstandig op peil te houden. Ook in de volgende periode tot ca. 6 weken oud (half juni) verblijft de moeder een groot deel van de tijd in het hol (Packard J.M. in Mech & Boitani 2003). Deze periode levert de reu het voedsel aan. Dit wordt aangesleept als prooi of uitgespuugd als gegeten delen van een prooi. Na deze periode gaat de teef weer mee op jacht met de reu. Of dit op zich tot een gedragsverandering leidt is aannemelijk, maar onvoorspelbaar. Het ouderpaar laat de welpen overdag vaak langere periode alleen. De ouders slapen vaak op enige afstand om niet voortdurend als 'speelgoed' gebruikt te worden door de welpen en brengen doorgaans eens per etmaal voedsel aan, waarna er een periode gesocialiseerd wordt met de welpen. Beide ouders zijn intensief betrokken bij de welpen. En wanneer het gedrag van de reu ten opzichte van honden te verklaren valt uit een contactbehoefte, zal dit gedrag sterk verminderen of geheel verdwijnen.

Van de ervaring die een wolf opdoet bij verdoven en zenderen kan al een negatief conditionerende werking uit gaan. Wat door de aanvrager als een positief neveneffect wordt beschouwd. Daarnaast is het mogelijk om niet-lethale projectielen in te zetten voor negatieve conditionering, dit wordt beschreven in de volgende paragraaf.

2.3.2 Negatief conditioneren door schieten met een niet-lethaal projectiel

Internationaal is al diverse keren met niet lethale projectielen op wolven geschoten (om het gedrag bij te sturen). Het gaat in zulke gevallen om het schieten met projectielen zoals paintballs, rubberen kogels of 'bean-bags'. Deze wijze van afschrikken heeft zich internationaal bewezen als effectieve maatregel voor het negatief conditioneren van grote roofdieren, waaronder wolven. Er is altijd kans op een verwonding, maar deze kans wordt als klein ingeschat en komen dusdanig zelden voor dat exacte cijfers niet voorhanden zijn. Er is voor toepassing in Utrecht gekozen voor paintball. De risico's van bean-bags is door de grote spreiding en kans op letsel aan ogen niet te verantwoorden. En de inslagenergie van rubberen kogels is op korte afstanden -onder 30 meter- te hoog. Op grotere afstand is het leereffect voor een wolf, om de situatie van mens en hond te koppelen aan een negatieve ervaring, onduidelijk. De toepassing van paintball op afstanden tussen 15 – 30 meter biedt goede trefzekerheid (enkel op de achterhand van de wolf), een gering risico op verwonding voor de

wolf of voor de schutter en een helder leermoment voor de wolf.

Paintball is oorspronkelijk ontworpen voor recreatief menselijk gebruik. Het heeft voldoende impact om aversief te werken en heeft grote veiligheidsmarges. In Yellowstone National Park in de Verenigde Staten wordt dit middel daarom tegenwoordig als standaard toegepast bij wolven die probleemsituaties veroorzaken (Cassidy et al 2022). Het is een veilig middel indien correct toegepast en gericht op de achterste delen van het lichaam, de gespierde achterhand; niet de zijde of de kop met risico voor de ogen. Tegenwoordig gebruikt men biologisch afbreekbare krijt-paintballs, maar voorheen ook gewone paintballs met eenzelfde impact. Ze bieden een ruime veiligheidsmarge, maar veroorzaken ook een gewenste fysieke reactie van ongemak die effectief zijn tijdens leerzame momenten waarop je negatief gedrag probeert te veranderen zoals wolven die te dicht bij mensen komen. De ervaring leerde dat 84% van de beschoten wolven onmiddellijk reageerde na zo'n actie (pers. comm. Stahler et al 2023, integraal opgenomen in bijlage 1).

“The success of paintballs in 84% of encounters and the extremely low risk of injury to the animal make paintballs the preferred method for hazing wolves in Yellowstone National Park. We would recommend the use of this method in other areas experiencing issues with habituated wolves. Paintball guns and munitions are a safe and effective tool to use along a course of management action to stop or reverse undesirable behaviors in wild wolves”

In aanvulling op de praktijkervaring uit Yellowstone NP is er in Duitsland praktijkonderzoek gedaan naar de technische werking van in te zetten munitie om effecten in te kunnen schatten voor de inzet bij negatieve conditionering van wolven (Börner & Springborn, 2017).

Het gebruik van 'paintball' is in de provincie Gelderland meerdere keren aangevochten door de Faunabescherming. De Faunabescherming is door de voorzieningenrechter in het gelijk gesteld (Rechtbank Midden-Nederland, 2022), maar de zaak is daarna opnieuw voor de rechter geweest tijdens een bodemprocedure, waarbij het gebruik van paintball is toegelaten. Echter, de tijd voor de geldigheid van de aangevraagde vergunning was nadien nagenoeg verstreken. De rechtbank Midden-Nederland heeft in de uitspraak van 24 januari 2024 bevestigd dat een paintballgeweer een effectief en proportioneel middel kan zijn voor negatieve conditionering.

2.4 Zenderen

Door een wolf te zenderen is het mogelijk om het gedrag van de wolf na een invasieve maatregel te volgen en de effectiviteit van de maatregel te beoordelen. Als uit de zenderdata blijkt dat de wolf zich nog steeds vooral ophoudt in hondenlosloopgebieden of in de nabijheid van mensen komt, kan worden besloten om aanvullend negatief te conditioneren. Doordat de wolf een zender heeft, is de wolf enerzijds makkelijker te lokaliseren om hem aanvullend negatief te conditioneren, doordat hij live te volgen is. Anderzijds kunnen de waarnemingen van wolven die te dicht bij mensen komen in het wolvenmeldpunt worden geverifieerd met de zenderdata van het betreffende individu.

Bovendien is het mogelijk om in de dagen na het zenderen van afstand (met verrekijker o.i.d.) te zien of de wolf verwondingen heeft opgelopen, en zich voldoende kan voortbewegen.

Als een situatie ertoe leidt dat moet worden besloten een wolf te doden dan is door de zender met grote zekerheid de goede wolf te doden. Mocht een andere wolf gezenderd zijn, dan hoeft die wolf met grote zekerheid *niet* te worden geschoten.

De zender blijft tijdelijk om de nek van de wolf. Door het slijten van een katoenen verbinding valt de zender na verloop van tijd af. Dit is afhankelijk van veel facetten, maar veelal verliest een wolf de zender binnen 2 jaar.

Een nadeel van zenderen is dat een wolf moet worden verdoofd. Er is bij alle wilde dieren een kans dat het dier onverwacht heftig reageert op het verdovingsmiddel en eventueel zelfs kan overlijden. De inzet van veilig verdovingsmiddel en een ervaren wildlife dierenarts verkleint dit risico. Het verdovingsmiddel is tientallen keren ingezet op andere plaatsen in Europa en Amerika. Daarbij is nooit gevoeligheid voor de werkzame stof aangetoond. Daarom wordt het middel gezien als veilig. Er blijft altijd kans op een individuele gevoeligheid voor de werkzame stof.

Daarnaast is een nadeel van een gezenderde wolf dat het dier herkenbaar is voor mensen die de wolf uit de populatie willen nemen.

Tenslotte is er ook altijd de mogelijkheid dat een zender door een onvoorzien technisch mankement beperkt of niet functioneel is. Dan dient de wolf opnieuw gevangen te worden, of bij navraag van experts besloten worden dat negatieve conditionering in dit geval niet gewerkt heeft.

2.5 Samenvatting van het advies

Het advies laat zich samenvatten als volgt:

- Volg de interventierichtlijnen van het IPO
- Zender de wolf voor het intensief kunnen volgen van deze wolf en als invasief middel voor negatieve conditionering naar 'mens met hond' en 'mens binnen 30 meter'.
- Indien verdoven en zenderen onvoldoende effect heeft op het gedrag, dan is de volgende stap het beschieten van de wolf met een niet-lethaal projectiel (indien het dier te dicht bij mensen komt).
- Als negatieve conditionering niet werkt, of bij agressie naar mensen, direct in gang zetten traject vergunningaanvraag voor doden van de (probleem)wolf.
- Voor het vangen geven internationale experts aan dat dit het beste kan middels soft catch leghold traps.
- Beoordeel de data met behulp van een onafhankelijke wetenschapper
- Leg situaties en onduidelijkheden voor aan een internationaal panel van deskundigen.

3 Werkwijze voor de uitvoering

Naar aanleiding van het advies heeft op 22 mei 2024 de provincie aan de Zoogdiervereniging gevraagd om een plan van aanpak voor het negatief conditioneren middels soft catch leghold trap, verdoven en zenderen en eventueel aanvullend negatief conditioneren. De concrete aanpak is opgenomen in dit hoofdstuk.

In het kort bestaat de uitvoering uit het opsporen van de wolf via de passieve monitoring van het Wolvenmeldpunt en via het gebruik van live camera's. Er worden soft catch leghold traps geplaatst op plaatsen waar de bewuste wolf vaker wordt gezien in een natuurlijke route of fuik in het landschap. Wanneer de wolf wordt gevangen in een softcatch leghold trap, wordt een alarmsignaal afgegeven en is de schutter binnen een half uur ter plaatse om de wolf te verdoven. Dan volgt aanbrengen van de zender en controle van de gezondheid van de wolf. Na het uitvoeren van de maatregel, volgt het online uitpeilen en analyseren van de data.

3.1.1 Team

Voor het vangen, verdoven en zenderen van de wolf zijn verschillende specialismes nodig, hiervoor is een team samengesteld en zijn personen geselecteerd die hiermee veel ervaring hebben in Nederland. Het gaat om het volgende team:

- Twee wildlife dierenartsen met veel ervaring met het verdoven van grote roofdieren: 5.1.2.e en 5.1.2.e
- Twee lokale dierenartsen die snel ter plaatse kunnen zijn: 5.1.2.e en 5.1.2.e
- Twee faunabeheerders met de kennis en ervaring voor het plaatsen van pootklemmen: 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e faunabeheerder van Faunabeheer Midden Nederland 5.1.2.e 5.1.2.e faunabeheerder van Duke Faunabeheer;
- Een faunabeheerder met de kennis en ervaring met het schieten van een verdovingsgeweer: 5.1.2.e 5.1.2.e
- Een expert op het gebied van zenders voor wilde dieren, 5.1.2.e van Smart Parks, Utrecht.
- Ecologen met toegang tot de waarnemingen binnen het Wolvenmeldpunt, 5.1.2.e 5.1.2.e en 5.1.2.e (Zoogdiervereniging), 5.1.2.e en 5.1.2.e (zelfstandige wolvendeskundigen).
- Ecologen met de opdracht om het zenderen te begeleiden en de verkregen data te verwerken en analyseren: 5.1.2.e 5.1.2.e en 5.1.2.e (Zoogdiervereniging), 5.1.2.e en 5.1.2.e (zelfstandige wolvendeskundigen).
- Onderzoeker met artikel 9 bevoegdheid in het kader van de Wet op de Dierproeven (5.1.2.e 5.1.2.e).
- De coördinatie van het project is een gedeelde verantwoordelijkheid van de provincie (5.1.2.e 5.1.2.e) en 5.1.2.e (Zoogdiervereniging).

3.1.2 Uitvoering

Vangen

Om te verdoven is het nodig dat het dier op korte afstand (minder dan 30m) benaderd kan worden.

De kans hierop wordt flink verhoogd door:

- het gebruik van soft catch leghold traps (zie paragraaf 2.3.1).
- te werken op bepaalde plaatsen in het landschap (zoals ecoducten), de inzet van camera's die live beelden doorsturen en door het gebruik van geuren en geluid.
- het verdoven uit te laten voeren door iemand die snel ter plaatse kan zijn, veel in het gebied kan zijn en die het gebied zeer goed kent. Daarvoor is gezien de locatie en geschikte ervaring 5.1.2.e geselecteerd. Hij is ervaren met het dichtbij naderen van wild, en is aanvullend op zijn dagelijkse praktijk van faunabeheer opgeleid in het verdoven en hanteren van een verdovingsgeweer. Daarnaast heeft hij verschillende cursussen gevolgd met het vangen van wolven in Canada.
- Te leren van ervaringen in binnen- en buitenland. Daarvoor worden ervaringen ingewonnen van boswachters, jagers en filmers in binnen- en buitenland om het plan te finetunen. Er worden gerichte acties uitgevoerd.

Selectie van de locatie van de soft catch leghold traps

Voor het gericht vangen van een wolf middels soft catch leghold traps is gekozen voor een militair oefenterrein, wat als voordeel heeft dat het afgesloten is voor mensen, er geen loslopende honden op het terrein aanwezig zijn, en de betreffende wolf er gebruikt van maakt. Dit is aangetoond met wildcamera's. De soft catch leghold traps zullen op van tevoren strategisch gekozen plekken verspreid over het terrein worden geplaatst door Faunabeheer Midden Nederland.

Op de plek waar een diervriendelijke pootklem geplaatst wordt, zal een gat in de grond gemaakt worden waar de soft catch leghold traps in komt te liggen en dit is net onder de grond ook wel blind gezet genoemd. De soft catch leghold traps zit bevestigd aan een ketting met schok-absorber en diverse draaiende delen zodat de klem en de ketting nooit in elkaar vast kunnen draaien. De ketting zit bevestigd aan een grond anker en/of aan een boom afhankelijk van de locatie. Aan de ketting van de soft catch leghold traps wordt een meldsysteem gemonteerd en een wildcamera die live beelden doorstuurt zodat er op voorhand al duidelijk is wat er in de soft catch leghold traps gevangen is. Als de wolf met zijn poot in de klem zit zal de ketting strakgetrokken worden en het magneetje zal van de ketting afvallen wat een melding genereert op de telefoon van Faunabeheer Midden Nederland. Deze gaat na het ontvangen van de melding meteen ter plaatse en zorgt ervoor om binnen 30 minuten op locatie te zijn.

De locatie waar de klemmen geplaatst worden zullen digitaal geregistreerd worden in Topo GPS zodat deze met de andere betrokkenen zoals de terreinbeheerder gedeeld kunnen worden, vanuit het veiligheidsaspect. Verder zal er op de locatie waar soft catch leghold traps geplaatst worden een markering aangebracht worden middels een gekleurd lint.

Verdoving

De wolf zal als deze is gevangen in een softcatch leghold trap door een ter zake kundige faunabeheerder (5.1.2.e) worden verdoofd. De wolf wordt intramusculair in de bilstreek geschoten met een verdovingspijl. De inductie/immobilistietijd is 5 minuten. Er is geen antidota en hierdoor zal, afhankelijk van het gewicht van de wolf de herstel- en ontwaaktijd 1-3 uur zijn. Na het schieten zal een lokale dierenarts (5.1.2.e / 5.1.2.e) de wolf controleren op verwondingen en gezondheid en blijven monitoren. Erkende wildlife dierenartsen (5.1.2.e of 5.1.2.e) worden direct ingelicht bij het afgaan van het valalarm en op de hoogte gehouden wanneer de wolf met een verdovingspijl is geraakt, waarna één van de beschikbare wildlife dierenartsen direct naar de locatie van verdoven toe zal komen. Het 'veldprotocol gevangen en te zenderen wolf' wordt gevolgd voor foto's, meten, DNA en controles (zie bijlage 2).

De gebruikte verdovingspijl wordt direct teruggezocht. Zo'n pijl is opvallend vormgegeven en uit ervaring is bekend dat deze in ca. 90% van de gevallen wordt teruggevonden.

Als een andere wolf dan GW3237m wordt gevangen, dan wordt deze indien noodzakelijk verdoofd, uit de klem bevrijd en vrijgelaten.

Zender

Na verdoving krijgt de wolf een leren halsband om zijn hals met daaraan een zender en een batterij. Het gaat om een programmeerbare zender met een minimale gebruiksduur van één jaar. Via een katoenen verbinding slijt de halsband na verloop van tijd, waardoor de halsband afvalt, om onnodig dragen van de halsband gedurende een langere tijd te voorkomen. Als gevolg van weersomstandigheden, zand en modder is er een risico dat de zender korter meegaat. Er zijn twee zenders beschikbaar.

Na het omdoen van de zender zal de wolf op een rustige plek (in de directe nabijheid van de plek van verdoven, maar zonder kans op verstoring door mensen), bijkomen. Het dier wordt continu gemonitord tot het dier zelfstandig wegloopt en daarna gaat het monitoren door middel van de zender van start.

Uitlezen van de zender

De zender zendt signalen uit die via het LoRa-netwerk van KPN worden opgepikt en 'real-time' worden doorgegeven. Daardoor is het dier binnen en buiten Nederland nauwkeurig te volgen (hoewel het meest nauwkeurig binnen Nederland, doordat het LoRa-netwerk in het buitenland 'gaten in de dekking' vertoont). De zender is op afstand in te stellen in intensiteit.

Monitoring gedrag

De duiding van de data vindt plaats door een onafhankelijke wolvendeskundige van of namens de Zoogdiervereniging.

De provincie wordt op de hoogte gehouden van de voortgang van het vangen, negatief conditioneren, zenderen en uitpeilen via onderstaande overleggen en rapportages:

Zolang het vangen nog niet heeft plaatsgevonden:

- Wekelijks bericht met lijst van meldingen uit het gebied*, of het probleemgedrag is

waargenomen

- Duiding of het probleemgedrag is afgenomen of toegenomen
- Duiding in geval van escalatie van gedrag of van een bijzondere probleemsituatie.

Indien zes weken geen probleemgedrag is waargenomen (via wolvenmeldpunt of socials) wordt geadviseerd het project af te schalen en beëindigen.

Na vangen en zenderen:

- Wordt de provincie op de hoogte gesteld; direct na vangen en zenderen; en daarna
- Duiding en kort overleg met de provincie; dagelijks gedurende 2 weken; daarna
- Duiding in een korte schriftelijke rapportage; wekelijks gedurende 4 weken; en daarna
- Duiding in een korte schriftelijke rapportage; maandelijks tot het einde van het project
- Dit eindigt na één jaar, gerekend vanaf startdatum zenderen.

In de duiding wordt ingegaan op welke patronen zichtbaar zijn in het gedrag van de wolf, en welk soort plaatsen de wolf intensief bezoekt.

Indien binnen een week na een maatregel te beperkte aanpassingen in het gedrag lijken te zijn (volgens de interventierichtlijnen), dan adviseren wij om aanvullend negatief te conditioneren door middel van paintball.

Indien het gedrag voldoende is aangepast wordt het project afgeschaald en beëindigd.

*Het Wolvenmeldpunt van de Zoogdiervereniging heeft de opdracht vanuit BIJ12 om alle meldingen van wolven en hun sporen te valideren en te verwerken in de database wolvenwaarnemingen. Periodiek wordt de verkregen data geanalyseerd en gerapporteerd in de Voortgangsrapportage Wolf, in samenwerking met BIJ12, de provincies en WENR. Intensievere analyse en aanvullende documentatie als gevolg van de probleemsituatie valt niet onder de reguliere werkzaamheden van het Wolvenmeldpunt, maar wordt in het kader van onderhavig project wel aangeboden. Dit omvat de volgende werkzaamheden:

- Bij de uitvoering van de validatie van waarnemingen extra aandacht vragen aan het team voor meldingen uit de regio,
- Indien nodig nabellen bij melders voor extra informatie,
- Het bijhouden van een tijdslijn van gevalideerde waarnemingen en bijbehorende beelden, en
- Nauw contact houden met provincie Utrecht om hen op de hoogte te houden van ontwikkelingen.

Vergunningen

Er kan gewerkt worden op de volgende toestemmingen:

- Toestemming van terreinbeheerders voor het plaatsen van de klemmen, camera's en betreden buiten paden en vrijlaten van de wolf.
- Een goedgekeurd studieplan van de Wet op de Dierproeven (Wod) voor 5.1.2.e met de Zoogdierstichting (onderdeel van de Zoogdiervereniging) als eindverantwoordelijke vergunninghouder (24800) en 5.1.2.e 512a 5.1.2.e als verantwoordelijk artikel 9 functionaris.
- Omgevingsvergunning van de Provincie Utrecht
- Draagverlof voor het dragen van een geweer van categorie IV, waaronder een verdovingsgeweer/ - pistool

Evaluatie

Het project wordt geëvalueerd, waarbij de lessen uit dit project worden gedeeld met wetenschappers uit het internationale deskundigenteam, en vastgelegd in het internationale document 'How to deal with bold wolves'. Hierdoor wordt steeds verder geleerd hoe kan worden ingegrepen bij probleemsituaties met wolven.

4 Literatuurlijst

- Börner, M. & W. Springborn, 2017. *Anwendung und Wirkungsweise von Vergrämungsmunition im Rahmen des Wolfsmangements*. Landesjagdverband Schleswig-Holstein e.V.
- Cassidy, K.A., D.W. Smith, D.R. Stahler, E. Stahler, M. Metz, J. SunderRaj, M. Jackson, W. Binder, C. Meyer, T. Bland, B. Cassidy, J. Rabe, and N. Tatton. 2022. *Yellowstone National Park Wolf Project Annual Report 2021*. National Park Service, Yellowstone Center for Resources, Yellowstone National Park, WY, USA, YCR-2022-04.
- Gese, E.M., P.A. Terletzky, J.D. Erb, K.C. Fuller, J.P. Grabarkewitz, J.P. Hart, C. Humpal, B.A. Sampson & J.K. Young, 2019. *Injury scores and spatial responses of wolves following capture: Cable restraints versus foothold traps*. Wildl. Soc. Bull., 43: 42-52.
- IPO, 2019. Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.
- IPO, 2023. Interventie richtlijnen – interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.
- Karlsson, J., M. Eriksson & O. Liberg, 2007. *At what distance do wolves move away from an approaching human?* Canadian Journal of Zoology 85(11):1193-1197.
- Linnell, J.D., R. Andersen, Z. Andersone, L. Balčiauskas, J.C. Blanco, L. Boitani, S.M. Brainerd, U. Breitenmoser, I. Kojola, O. Liberg, J. Loe, H. Okarma, H.C. Pedersen, H. Sand, E.J. Solberg, H. Valdmann & P. Wabakken, 2002. *The fear of wolves: A review of wolf attacks on humans*. NINA: Norsk institutt for naturforskning
- McNay, M. E., 2002. *Wolf-human interactions in Alaska and Canada: A review of the case history*. Wildlife Society Bulletin 30(3), 831–843.
- Mech L.D. & L. Boitani, 2003. *Wolves: behavior, ecology, and conservation*. Chicago University Press, Chicago.
- Nowak, S., Szewczyk, M., Tomczak, P., Całus, I., Figura, M., & Mysłajek, R. W. (2021). *Social and environmental factors influencing contemporary cases of wolf aggression towards people in Poland*. *European Journal of Wildlife Research*, 67, 1-12.
- Rechtbank Midden-Nederland, 2022. Voorlopige voorziening zaak UTR 22/5289-2. ECLI:NL:RBMNE:2022:4991.
- Reinhardt, I., P. Kaczensky, J. Frank, F. Knauer & G. Kluth, 2020. How to deal with bold wolves - Recommendations of the DBBW. BfN Schriften 577. Bundesamt für Naturschutz, Bonn.
- Stahler, D.R., J. SunderRaj & T. Rabe, 2023. *The use of Paintballs as a Tool to Aversively Condition*

Wolves in Yellowstone National Park. Personal communication sent on 22-9-2023 to D.J.C. Klees of Studio Wolverine.

Theuerkauf, J., 2009. *What drives wolves: fear or hunger? Humans, diet, climate and wolf activity patterns*. *Ethology*, 115: 649-657.

Turnbull, T.T., J.W. Cain and G.W. Roemer, 2013. *Anthropogenic impacts to the recovery of the Mexican gray wolf with a focus on trapping-related incidents*. *Wildl. Soc. Bull.*, 37: 311-318.

Van Norren, E., D.J.C. Klees & G. Lelieveld, 2023. *Advies probleemsituatie wolf Utrechtse Heuvelrug*. Notitie N2023006. Zoogdierverseniging, Nijmegen

5 Bijlagen

Bijlage 1: Gebruik van paintball voor negatief conditionering van wolven in Yellowstone

Dr. Daniel R. Stahler, Jeremy SunderRaj, Taylor Rabe, Yellowstone Wolf Project

In the past, most national parks and state wildlife agencies in the United States have resorted to lethal removal when wolves begin to exhibit habituated behavior that poses a potential threat to human safety. Yellowstone National Park has become a model for successful aversive conditioning of habituated wolves to stop and reverse undesirable wolf behavior that could pose a threat to human safety. Although extremely rare, wolves that become habituated to humans are more likely to pose a safety threat in cases where they have lost fear of humans, approach to within close distances, and show signs of aggressive behavior. Most commonly, wolves that become habituated to this degree have received human food rewards. When wolves were restored to Yellowstone National Park in 1995 and 1996, frequent visibility led to a higher rate of encountering humans. Occasionally, wolves that encountered people regularly would progress to exhibit habituated behavior in some circumstances.

Wolves in Yellowstone fall into four categories on a habituation scale. This first is wild wolves. These wolves live in remote parts of the park and rarely encounter people. When they do, they almost always respond by retreating. The second category is tolerant wolves. Tolerant wolves have no issue behaving naturally in close proximity to people, but do not approach people and still exhibit fear at close range. When wolves get too comfortable close to people, they fall into the habituated wolf category. Habituated wolves will often ignore people that are in close proximity to them and go about their natural behavior. Frequently, these wolves have been fed or exposed to people without negative consequences from a young age. The fourth and rarest category include wolves that are so habituated to people that they become a safety threat. This has only occurred three times in Yellowstone, and two of the three times the wolf that became a safety threat had to be removed.

The National Park Service's Yellowstone Wolf Project began to use aversive conditioning and hazing to reverse the behavior of wolves that were habituated or progressed to the point of becoming a potential safety threat. A Habituated Management Plan for Wolves in Yellowstone was created and approved to address these issues should they occur. The overall objective of this plan is to protect human safety, while protecting and maintaining a wild, human-wary wolf population. Aversive conditioning methods range from low to high in intensity. Chasing a wolf and yelling or honking a car horn at the animal are effective on wolves in the "tolerant" or "wild" categories. Cracker shells, bean bags, and rubber bullets are considered less than lethal munitions and work well on wolves that fall into the "habituated" category. However, if used incorrectly (shot at close range, or hit in the wrong area), these methods can have the potential to cause injury or death during an aversive conditioning action. Paintballs serve as an important mid-level aversive conditioning tool, and are deemed a safe alternative for close range use. Paintball guns and paintball munitions are commonly used for human recreational capacity, as well as used by some law enforcement agency actions. Used correctly, and targeted at parts of the body outside of the front or sides of the face near the eyes, they are considered a safe tool to use. In Yellowstone, the Wolf Project currently uses biodegradable chalk paintballs, but regular paintballs have been used in the past and have the same impact. They provide a wide safety margin but cause a desired physical response of discomfort which can be incredibly effective during teachable moments where you are trying to modify negative behaviors – such as wolves coming close to humans showing little fear or wariness.

The first case of habituation in Yellowstone National Park after reintroducing wolves in 1995 was in January

2009. Since then, the Yellowstone Wolf Project has documented 181 habituation events. Of these events, 31 cases of habituation have resulted in the use of paintballs to deter unwanted wolf behaviors. After shooting the paintballs, the immediate reaction of the targeted wolf was to run away in 26 out of the 31 (84%) different aversive conditioning events. In two instances the wolf chose to lope away, while there was one specific case of a wolf who slowly walked away, directly stared, or was not influenced by the paintballs. This wolf, numbered 1273M, was one of the three cases of the “safety threat” category. Fortunately for this wolf, more intense hazing and aversive conditioning did work after weeks of continuous effort, and he has become the most successful hazing story to date. It is the only case of a wolf in the “safety threat” category that did not have to be lethally removed. He continues to reside in Yellowstone to this day, and never approached people since (see article linked below).

The paintball method has proven to be very effective when implemented during teachable moments, or when a wolf is caught in the act of exhibiting habituated behavior. Hazing with paintballs seems to be most effective when the wolf is around 25 meters away or closer. The goal is to hit the wolves on their hind end with the paintballs to avoid potential injury, but wolves have been hit in the head before with no injury inflicted. Unless a wolf was hit in the eye, it is unlikely a paintball will cause injury. Yellowstone uses hazing techniques when wolves are approaching visitors, lingering in or near the road corridor, or spending time in picnic areas or developed areas. The success of paintballs in 84% of encounters and the extremely low risk of injury to the animal make paintballs the preferred method for hazing wolves in Yellowstone National Park. We would recommend the use of this method in other areas experiencing issues with habituated wolves. Paintball guns and munitions are a safe and effective tool to use along a course of management action to stop or reverse undesirable behaviors in wild wolves.

Bijlage 2 Veldprotocol

Er was nog geen veldprotocol beschikbaar voor 'gevangen wolf/te zenderen wolf'. Voor dit project is onderstaand veldprotocol samengesteld, dit moet nog definitief worden gemaakt en worden vastgesteld.

Veldprotocol gezenderde wolf

Wolf - <i>Canis lupus</i>	Veldformulier gevangen wolf/te zenderen wolf Versie 1 juli 2024 EvN
Protocol gevangen wolf/te zenderen wolf	
Persoons-/Contactgegevens	
Naam persoon die verdovingsgeweer hanteert:	<i>Fa</i>
E-mail adres:	
Naam geautoriseerd wildlife dierenarts	<i>Fa</i>
E-mail adres:	
Naam geautoriseerd dierenarts (lokaal)	<i>Fa</i>
E-mail adres:	
Naam assistenten:	<i>Fa</i>
Algemene gegevens	
Waarnemingsdatum:	
Waarnemingstijd:	
Provincie van waarneming:	
Plaats van waarneming:	
Coördinaat X:	
Coördinaat Y:	
Verdoof eerst de wolf	
geslacht	<i>m/v</i>
Foto's	
Foto's	<i>omgeving met wolf</i>
	<i>geheel dier zonder zender</i>
	<i>geheel dier met zender</i>
	<i>kop</i>
	<i>gebit</i>
	<i>poten</i>
	<i>externe wonden</i>
	<i>individuele kenmerken</i>
	<i>MaaK GEEN foto op de plaats van vrijlaten.</i>
DNA afname:	
DNA afname:	<i>neem DNA af dmv wangslimvlies svab. Code:...</i> <i>(Het is zonder CITES vergunning niet toegestaan om bloed af te nemen of haarzakjes te verzamelen.)</i>
Metten	
Metten door:	<i>naam</i>
Hoektand afstand boven	<i>cm</i>
hoektand afstand onder	<i>cm</i>
omtrek van de nek	<i>cm</i>
kop-romp lengte	<i>cm</i>
gewicht	<i>kg</i>
Controleren	
Wolf	<i>ogen beschermd</i>
	<i>temperatuur in de gaten gehouden</i>
Zender	<i>zitten de schroefjes goed vast?</i>
	<i>is er voldoende ruimte tussen de halsband en de nek?</i>
	<i>Werkt Fenus Tracker?</i>
Verdovingspijlje	<i>terugzoeken</i>
Transporteren en vrijlaten	
Wolf gesedeerd door:	<i>naam</i>
Wolf behandeld door:	<i>naam</i>
Dier getransporteerd door:	<i>naam</i>
Antidota toegediend	<i>ja/nee, door:</i>

Bijlage 3 Verslag van gesprek met internationale deskundigen

Meeting: Discussion on problem situation Netherlands

Date: 2nd of July 2024

Attendees: Claudio Sillero (Canids Specialist Group of the IUCN), Ilka Reinhardt (LUPUS Institut; Large Carnivore Initiative Europe), John Linnell (NINA; Large Carnivore Initiative Europe), Dick Klees, Glenn Lelieveld, Hans van Eijden, Job van Amerom, Julia Schepers (minutes), 5.1.2.e

Extra explanation of the situation: During this catalogue of events, the single wolf makes contact with dogs. The wolf is a male and the gender of most of the met dogs was male too

Questions asked to the experts:

- Do you have a scientific research reference for aversively conditioning of wolves?
- *John Linnell: We have to clarify the connotation of ‘aversive conditioning’. There is a lot of research on aversive conditioning in general (i.e. with respect to their depredation on livestock) but not on this specific context of bold / habituated wolves in close proximity to humans. I think you are really referring to “hazing” where an effort is made to scare or create an unpleasant or painful experience for a wolf in a specific setting, for example with rubber bullets, firecrackers etc. This is a specific approach towards changing wolf behaviour. The recent Yellowstone wolf book (Smith et al. 2020), they summarise some cases of wolves in Yellowstone that have been bold. In a couple of cases, they had to shoot them with rubber bullets and firecrackers, and in other cases they had to kill them. These are well documented cases by national park staff and researchers.*
- *Ilka Reinhardt: This is also a topic of the LIFE Wild Wolf project, where we are trying to gather all the information that exists in Europe about this topic. There are very few well documented cases of wolves behaving bold towards humans. Normally it’s very rare. A PhD student found 18 cases from the last 10 years in Europe. In very few of them, aversive conditioning was tried. In Sweden there are a few cases, and two were performed in Germany. If you would manage in your case to perform this hazing, this would add to our knowledge about what works, and what does not.*
- *Glenn Lelieveld: A reason we ask it is that there are multiple cases of bold wolves in the Netherlands, for example at the Hoge Veluwe a permit was given to paintball the wolf, which immediately ended up in court. The judge said there were no scientific cases that said paintballing the wolf would be effective. There is no sound scientific basis, and that’s why we need this meeting with experts on how to proceed.*
- *Claudia Sillero: We seem to be discussing straight away aversive conditioning. Have you gone through the decision-making process to decide this will be the right approach? Are lethal means considered? I’m familiar with the Large Carnivore Initiative in Europe and there*

are steps and protocols that should be considered in their guidelines.

- *John Linnell: The current procedures that we recommend are based on first principles and limited experience. We are caught up in a circular argument here. We don't have evidence, but we are never going to get the evidence if we don't try it. Managers have to make a decision here and now, in a very short time, because they don't have time to wait for many years for a complete scientific study. We have to do the adaptive management, learning by doing.*
- *Glenn Lelieveld: Since that scientific is not available, we need your expert judgement.*
- *Do you judge this behaviour as aggressive or not?*
- *Ilka Reinhardt: What's meant by aggressive? Even if a wolf kills a dog, it does not mean it shows any sign of aggression before. So, if a wolf doesn't show aggression, it doesn't mean it can't be dangerous.*
- *John Linnell: I would argue this is the wrong question. The only moment a wild predator will show aggression, is with intraspecific interaction. A male wolf against a territorial male wolf in a fight, is aggression. Everything else, has little to do with aggression. If a wolf is killing a deer, it is not aggression, it is predation. If a wolf kills a person, it won't be aggression, it might be predatory, exploratory or who knows what it will be. With a male wolf and a male dog, it could become an intraspecific thing. But I could not imagine it being aggression. 'Aggression' is implying an intent, while we won't ever know or have the insight into the intent of a wild wolf. I would rather rephrase it.*
- *Glenn Lelieveld: In policies, if a wolf shows aggressive behaviour, it becomes a problem wolf, and it will be shot. In everything we now discuss, we want to try to avoid shooting the wolf. In that sense, is this a problem situation, or a problem wolf?*
- *John Linnell: These are two questions. A "problem" wolf is when the same wolf repeats the behaviour over time. But even a perfectly normal wolf can end up behaving problematically on occasion. Problematic behaviour and "problem" wolves can be two totally different things. It depends on how you define the problem. Try to be very specific in your formulation. I don't think it's aggression that relates to the risk of the dog being killed. That you can never know, then you are getting into behavioural intent. That's psychiatry for wolves instead of behaviour. When a wolf attacks a deer (or on the very rare occasions when a human is attacked), it's hunger, fear, predation, curiosity etc.*
- *Claudio Sillero: I concur with the concept of 'problematic' wolf. A problematic wolf is a wolf that engages in problematic behaviour that causes injury. So as far as I can tell this wolf is not a problematic wolf. This animal getting repeatedly very close to humans and dogs, then you need to question what actions to take. In regard to wolves interacting with domestic dogs, there is often a very simple reason of why the wolf kills the dog and that's interspecific*

competition. Wolves will kill canids, with no previous warning. I would have expected in some of the interactions with the dogs, that it would have gone that way.

- *Job van Amerom: There is a collision of two worlds, the scientific and the political. The spatial proximity between wolf and humans / dogs increases the chance of a dangerous situation developing. That's what's happening, it's not dangerous yet, but it is on the brink of being it. We are trying to avoid the next level, that's why we are asking the questions.*
- Do you think that this behaviour will stop by itself?
- *Ilka Reinhardt: It's questionable. When a wolf has a partner, the behaviour of the other wolf might influence it. It could be, I'm not sure.*
- *John Linnell: I don't think anyone knows. In Northern and Eastern European context, the wolf would have already been shot by now. Most people won't let it go this far. Normally, there is always some form of intervention. It's very hard to get evidence. This type of behaviour can theoretically develop through multiple pathways (it can be learnt behaviour, there may be genetic or epigenetic factors involved, it may just be conditions – such as the wolf being young, or single, or hungry ...) – and we will rarely know what led to the behaviour appearing in a specific context.*
- There is one study that indicates a natural disturbance distance of a wolf to humans is about 100m. Do you agree that the disturbance distance of wolves to humans is 100m?
- *John Linnell: You're dealing with cases where the people and the wolves have seen each other. No one has data on this. Most of the time humans don't see wolves, as wolves have moved out of the way before humans see them. I don't think anyone has data on that. There are papers by Erik Versluijs and colleagues.*
- *Ilka Reinhardt: I think the 100 meters comes from an old paper. It's another setting. It's unusual that this wolf comes so close, under 10 meters. The wolf in your case is not going away when it sees people or is seen by them, it allows people to approach despite recognising a person as a person (i.e. not inside a car or a house). This is very unusual. If it helps, we have a database of more than 7000 wolf sighting. We could give you a number of the average distance of people encountering a wolf on foot and what happens then. Then you can see it is really unusual how this wolf behaves.*
- This wolf repeatedly come close to people, is that a form of habituation, or is that natural curiosity?
- *John Linnell: That follows on your previous question. It is exceptionally unusual. One could speculate that this unusual behaviour has become habituation. But I could imagine every wolf in the Netherlands will habituate to some degree (i.e. in order to live in an anthropogenic landscape like the Netherlands they have to be tolerant of people, buildings, roads within their territory etc – but will normally try to maintain a distance to people and avoid direct*

encounters). It is the question of degree of habituation. And this wolf is showing an exceptional degree of habituation to the presence of people at very close range.

- What is the severity or seriousness/level of habituation?
- *Ilka Reinhardt: It is much more habituated than an average wolf is habituated in a cultural landscape. An average wolf does not behave that way.*
- *Claudio Sillero: Has anyone considered capturing this animal and giving it a clinical examination? Because we are assuming this animal is in a good condition. There might be physiological reasons for why this wolf is behaving this way. It could be rabies*/virus/disease/brain tumor/sight issue/ etc. Is there legislation that allows a capture of this animal and clinical examination?*

**)Rabies is the most feared mammal disease, due to the fatal course of the disease. But in Western Europe, the disease has been virtually eradicated by vaccination campaigns. The disease does not lead to the type of behavior persisting over time. Once a wolf shows symptoms of rabies (which can be both very "furious" or "dumb") the animal dies within hours or a day at most.*

- *Glenn Lelieveld: It is really invasive to just capture the wolf for this. I don't think we are there yet. If there would be more severe negative interactions (not naming it aggression), then I would say you need to step up more quickly. Then probably it will be shot and examined post-mortem. I think it is now just in the phase of learned behaviour.*
- *Claudio Sillero: But we are now speculating: what is natural? What is habituation? We are basically guessing with very little evidence to show. Has capturing been considered? Scaring it away? Did you consider these options? I get the impression we are here discussing all the potential explanations, while there are more hands-on management options available to you.*
- *Glenn Lelieveld: We have several cases in the Netherlands where the permit for these actions were given, but the court stopped it because of the doubts raised by animal rights activists. We are aiming to solidify the scientific legitimization of our project plan, also with your knowledge.*
- *John Linnell: What are the legal arguments here? Are consistent or not?*
- 5.1.2.e *The judge doesn't have any expertise in this area, so the judge is not able to decide which knowledge has more value. They don't dare to take too big of a step.*
- *Glenn Lelieveld: Amongst other things, the doubt of risk of injury by shooting with a paintball is the reason why the court has stopped the actions.*
- *John Linnell: Are these the interpretations of habitat directives, or Dutch law? Which is*

obstructing it? They are asking for certainties while you can't guarantee that nothing will go wrong. You can never guarantee that nothing will go wrong. In the EU Law, you are allowed to disturb animals under derogation. It says you should avoid it, but then you have the derogation systems to do it anyway under specific conditions. There is a whole legal system there that allows derogation from strict protection and avoiding disturbance for these exceptional situations. If there is a precaution here, you can easily argument that the precaution goes the other way, as it could go wrong with humans and dogs.

- *Glenn Lelieveld: The action is indeed a derogation of the EU law. About soft catch leg hold traps, if you read the law by the letter, it is forbidden.*
- *John Linnell: It is not directly forbidden by EU law. The ban has been turned around. The original ban on leg holds was an unintentional side effect of a ban on importing Canadian fur. It took 3 different iterations with the European commission over 20 years to get them to clarify that the use of leg holds for conservation / management was not the intention of the leg hold ban. Leg holds are allowed in Europe for the purpose of research and conservation, if the national laws allow it.*
- *Glenn Lelieveld: This is the grey zone for us, because the legal department of the province of Utrecht reads the law and reads the letter of the European Commission. They state that the letter is a good explanation of the law, but the only institution that can explain how a law should be interpreted, is not the European Commission, but the European Court of Justice. I fully agree with you, but this is the part of the problem. We try to state the case that the only way that will lead now is into further escalation of the situation, or a dead wolf. Neither are preferable, so we need to do this.*
- *John Linnell: Every day there are thousands of decisions being made about implementation of European environmental policy, to achieve favourable conservation status. 99.9% measures have never been tested before the Court of Justice. You can usually only go to court in two ways. 1. If there is a complaint about something that has already happened. 2. if a national court is asking for clarification. So yes, there is a possibility for the Dutch government to ask for clarification. But this can take years.
But otherwise, most measures are taken without being cleared by the court in advance. The court can't tell us what we should do, because they rule case by case on things that have been done. They cannot decree on general policies. They can decide upon the interpretation of specific cases. Again, this is a misunderstanding of the legal process.*
- *How alarming do you think this situation is, and how urgent should this be handled?*
- *Ilka Reinhardt: If this would have happened in Germany or Norway, the wolf would have already been dead. Or we would really have advised the authorities to give a permit to take action (such as hazing with prior collaring). It seems strange that the court only wants safety for the wolves, but not for the people and the dogs? This situation is pretty serious, and I was holding my breath for the dogs when looking at the video. It should be taken seriously and*

should be acted on asap to prevent injury for people and dogs.

- **5.1.2.e** *Linnell: From a Nordic perspective, the wolf would have been shot. If you try hazing, you would want to document if it is actually going to work. Collaring the wolf and then hazing it would be the logical approach. The fact that it gets caught and handled, may be the most traumatic experience of its life. So, this is already a form of hazing. Collaring it is the only way to determine if the hazing causes injury or if it is successful. There is a lot of experience with collaring wolves, and it normally doesn't injure the animal, but of course there is always a small risk of something going wrong in any intervention.*
- *As regards to 'how to deal with bold wolves' (report from Germany, and a standard for LCIE) if a wolf is not aggressive, that the wolf should not be killed, but, because it is a Habitats Directive species, should be aversively conditioned. Do you agree?*
- *Ilka Reinhardt: This is not what our policy states – we don't use the word "aggressive". In general, we recommend that wolves should first be collared and hazed. If it doesn't work, then the wolf should be removed (lethally).*
- *John Linnell: You have derogation options from strict protection that allow you to kill annex IV species. But the derogation has this test of 'are there any other satisfactory alternatives?'. Because this wolf shows itself, is quite predictable and doesn't live in a large area, there are multiple options possible. We are not sure hazing works, but we can try it. It's good to try something rather than killing it. But if you can't do the hazing first, it would seem most prudent to kill it.*
- *John Linnell: When we are talking about habituation. The impression I get from the literature, is that it can arise under two different extreme conditions. You can get habituation in a heavily human disturbed environment when a wolf is exposed to constant human presence without negative consequences. But at the other end of the spectrum in the wilderness, you can have the same effect through naivety. You have these people encountering wolves that have never seen humans such as in northern Canada. They seem to be naïve, they never had a bad experience, they have never seen a person. You can get there from both pathways. Constant exposure or no exposure can both end up in close encounters.*
- *If you plan to aversively condition the wolf, should catching, sedating and collaring the wolf be the first priority?*
- *Claudio Sillero: Indeed. And give it a good clinical examination.*
- *What is the chance to wound a wolf with a paintball?*
- *John Linnell: If you get it in the eye, it would be a problem. Otherwise it would only cause bruising. Same thing with rubber bullets. But are rubber bullets more accurate than paintballs?*

- *Ilka Reinhardt: You need single rubber bullets, not the pellets. Paintball until 20 meters are pretty precise, and you can get guns that fire multiple bullets after each other.*
- **5.1.2.e** and with sedation?
- *John Linnell: Also with chemical immobilisation (not the same thing as sedation), there will always be bruising and some localised bleeding where the dart hits (if you use a dart). Has anyone ever damaged a wolf from a dart? Lynx yes, because of the lung shots. But I can't remember from wolf.*
- *Claudio Sillero: Darting is always with a risk, and that's why you make a risk assessment. You plan the intervention in a way the risk is manageable.*
- *Ilka Reinhardt: We put a net over the trapped wolf, and do the immobilisation by hand injecting so there is no impact from a dart.*
- *John Linnell: Technically, you are not sedating the animal, you are immobilizing it. These are different terms for different biomedical procedures.*
- How likely do you think the wolf is to adapt its behaviour from trapping, immobilising and collaring? How do you weigh this against being able to apply paintball directly?
- *Ilka Reinhardt: After trapping, one of the wolves in Germany changed its behaviour for 6 months. After 6 months the strange behaviour started again. So, it had an impact, but it didn't last.*
- *John Linnell: There seems to be avoidance with the technique that is used while capturing (in the case of captures for research purposes). Animals that are captured in a certain way tend to avoid these situations again. If wolves have been caught from helicopters once, they will be more cautious of approaching helicopters. The more you capture them in different situations, the more they will avoid these situations. Otherwise, collaring does not seem to have a long-term effect on the condition or behavior of the animal. This is the premise of all research projects*
- *Glenn Lelieveld: Normal capture protocol for research aims to give it the least amount of stress as possible. This project is about making the wolf fear people again, which can be done by stressing the wolf a bit. What are the options?*
- *John Linnell: There is nothing much you can do. The animal is drugged and immobilized.*
- *Claudio Sillero: You finish the immobilization with a reversal. After the reversal, then you can apply hazing. You have to get approval for this protocol. That's how to reinforce a negative experience for this animal straight away. There will be people around, with a certain smell.*

This combination will also negatively reinforce.

- *Ilka Reinhardt: You could wait until the animal is recovered (for example in a cage or dog transport cage) and give it a stressful time such as the voices of people and smell. And after it wakes up you can shoot it with rubber bullets.*
- Do you have experience of how much negative conditioning is needed to get the wolf off its behaviour?
- *Ilka Reinhardt: Based on first principles and theory, the earlier you start, the better. Go with the strongest measure first. Don't do a little bit and a little bit more, try to give it a strong impact from the start.*
- *Dick Klees: That we have to explain to the court. You want to take action when it's needed but because of all the procedures in the Netherlands it can take a whole year to pass.*
- *John Linnell: That's why you want to collar the animals, so you could reinforce the hazing in a structured way. You could also use dogs to reinforce the hazing of the wolf and teach it to be afraid of dogs. It's quite common with bears for example. In some contexts (North America, Scandinavia) hunters use dogs to hunt wolves. But this might not be applicable in the Netherlands because of the dense network of roads and traffic.*
- Do you think it is wise to first catch and then negatively condition the wolf?
- *John Linnell: Catch, collar and then haze the wolf. This is a yes.*
- Last remarks:
- 5.1.2.e *It is a wise step to not first kill it, but catch, collar and condition it. There hasn't been much experience and knowledge on what happens next. But it is very interesting to see what is happening and lays the basis for future wolf management in Europe.*
- *John Linnell: You have a very serious situation, that needs action. Something has to happen. If you can't do the non-lethal actions, then you have to move to the lethal options.*
- *Ilka Reinhardt: I would also plan what to do if hazing does not work out? If plan A is not working out, then you have to go to plan B. Also consider the societal reaction if you do nothing and then somebody or a dog gets hurt.*
- *Claudio Sillero: I agree with Ilka Reinhardt. You start with doing your 'do nothing' option, and think about if it is wise to do nothing with the social and political concerns. What are the risks of not doing anything here? Your second step is capture and hazing and see what is the effect. Afterwards you can think about lethal options.*

- *Job: The international perspective is very helpful. If it happened anywhere else, this wolf would have been shot. If there is nothing done, it will be shot. A little bit of harm is not actually that bad. I'll use this for the permit application.*
- *John Linnell: The whole thing seems to have come totally the wrong way. This is not something a Dutch NGO should be taking to a court. The responsible authorities should be laying down guidelines saying this is how we manage wolves in the Netherlands. The whole thing seems totally backwards. The Dutch government has to prepare for these situations.*
- *Glenn Lelieveld: The permit will most likely be taken to court by animal activists and defended by the province of Utrecht, our role is that we advise the province in this.*
- *John Linnell: List up all the legal objections that have been made. To which articles of the EU law have they been referring to? And what is the standard interpretation of that article? So that you are well-prepared.*
The intention of the habitat direction is the population or ecosystem conservation scale. It is really important to point out it is not a piece of animal rights legislation. It focuses on a much larger scale: population conservation. Not the protection of every individual for its own sake. It could be that you have national animal welfare laws, but on the EU level, environmental legislation is focused on the conservation of populations (where protecting animals from being killed is just one of many measures to promote conservation, not an objective in itself). The wild animal welfare legislation of the EU is mostly focused on research contexts. This is not research (although you may learn something from the process). I think that only the Dutch animal welfare laws are in the way here, not the EU laws.
- *Ilka Reinhardt: Doing nothing does much more damage to the population of wolves as a whole in the long term and for the societal perception of wolves. Such a bad situation as the one you describe here can do a lot of damage.*
- *Claudio Sillero: This won't be the last case when this is going to happen. So the hard work you do now, should set the basis for better preparedness. See it as a good opportunity for long-lasting co-existence. First solve the issue with this wolf, but then create a protocol for future situations.*

Last remarks:

- *John Linnell: we have a very serious situation, that needs action. Something has to happen. If we can't do the non-lethal actions, then we have to go to the lethal actions.*
- 5.1.2.e *We can develop knowledge on catching, collaring and adversely conditioning the wolf and lay the basis for future wolf management in Europe.*

- *Ilka Reinhardt: I would plan what to do when hazing is not working out? If plan a is not working out, then we have to go from b to c. Also look at the societal reputation.*
- *Claudio Sillero: I agree with Ilka Reinhardt. You start with doing your 'do nothing' option, and think about if it is wise to do nothing with the social and political concerns. What are the risks of not doing anything here? Your second step is capture and hazing and see what is the effect. Afterwards you can think about lethal options.*
- *Job: The international perspective is very helpful. If it happened anywhere else, this wolf would have been shot. If there is nothing done, it will be shot. A little bit of harm is not actually that bad. I'll use this for the permit.*
- *John Linnell: The whole thing seems to have come totally the wrong way. This is not something a Dutch NGO should be talking to a court. The responsible authorities should be laying down guidelines saying this is how we manage wolves in the Netherlands. The whole thing seems totally backwards. The Dutch government has to prepare to these situations.*
- *Glenn Lelieveld: The permit will most likely be taken to court by animal activists and defended by the province of Utrecht, our role is that we advise the province in this.*
- *John Linnell: List up all the legal objections that have been made. To which articles of the EU law have they been referring to? And what is the standard interpretation of that article? So that you are well-prepared.*
The intention of the habitat direction is population ecosystem conservation scale. It is really important to point out it is not a piece of animal rights legislation. It is a much larger scale: population conservation. Not the protection of every individual for its own sake. It could be that you have national animal welfare laws, but on the EU level, legislation is conservation of population. The animal welfare legislation of the EU is mostly research intended. This is not research. I think only the Dutch laws are in the way here, not the EU laws.
- *Ilka Reinhardt: Doing nothing does much more damage to the population of wolves as a whole and for the society perspective. Such a bad situation can do a lot of damage.*
- *Claudio Sillero: This won't be the last case this is going to happen. So the hard work you do now, should set the basis for better preparedness. See it as a good opportunity for long-lasting co-existence. First solve the issue with this wolf, but then create a protocol for future situations.*